

Miguel Ángel Saavedra García,
 Juan Carlos Vázquez Lazo,
 María José Mosquera González,
 Carlos María Agrasar Cruz,
 Manuel Avelino Giráldez García,
 INEF de Galicia.

METODOLOGIA OBSERVACIONAL: LES FALTES EN FUTBOL

Paraules clau: Reglament, estructura formal, estructura funcional, sociologia de l'esport, segments corporals.

Abstract

A review of existing literature on infractions in football shows that most of the studies deal with specific details. Therefore it seems logical to establish multiple relations between the action and the result (double influence: first in the development of the game and the behaviour of the public). The present work endeavours to present the means of carrying out a global observation of the infractions committed in play action in the sporting activity of football.

Resum

En revisar la bibliografia existent sobre les faltes en futbol, ens trobem amb el fet que la majoria dels estudis duts a terme presenten aspectes puntuals en relació amb aquests. Per tant, ens sembla lògic establir relacions múltiples entre l'acció i el resultat (influència doble: primer en el desenvolupament del joc i segon, en el comportament del públic).

Amb aquest treball, pretenem presentar un instrument per portar a terme una *observació globalitzada* de les faltes comeses en acció de joc dins de l'activitat esportiva del futbol.

Introducció

Per aconseguir una visió global de les conductes aquí estudiades (les faltes), hem de respectar el context en què

aquestes solen aparèixer. Coordinar disciplines tan disperses com la sociologia, la praxiologia i l'observació sembla una tasca difícil, però necessària per obtenir no només una visió global de les conductes motrius, sinó també per descobrir les intencions de tals conductes i els seus orígens.

Una de les explicacions sociològiques de la violència en l'esport té el seu origen en els propis trets del joc esportiu (Taylor, 1976; Dunning, 1992). Això, afavorit per les distàncies d'enfrontament en l'espai d'interacció (Parlebas, 1986) que vénen determinades reglamentàriament, ens indiquen que el futbol és un esport sociomotor de cooperació-oposició amb distància de càrrega gairebé nul·la. Aquesta distància d'enfrontament regula el contacte, i la violència generada en l'espai de joc provoca reaccions de suposada irracionalitat en els individus en situacions de massificació.

En els esports d'equip, s'observen situacions d'enfrontament entre equips en un espai de joc delimitat («espai formal», Vázquez, 1995). Les institucionalitzacions del estatuts lúdics determinen els rols precisos en el joc i la definició dels tipus de contracomunicació. El sistema de rols sociomotors està determinat pel reglament quan definim el conjunt de drets i deures dels jugadors, de manera que delimitem en gran mesura tota la seva actuació (H. Moreno, 1994; Parlebas, 1974) que marca els contactes i les faltes.

No podem oblidar les repercussions que tenen els successos que succeeixen en l'espai de joc sobre l'entorn (públic) i viceversa. Per al seu estudi, necessitem una metodologia que ens permeti observar els comportaments d'una manera global, perquè no podem perdre de vista la disposició jeràrquica i unitària d'aquestes conductes; i analítica, en tant que l'aprofundiment i l'aclariment en la microanàlisi de les conductes ens obliga a establir unitats d'observació d'acord amb una taxonomia molecular (Anguera, 1983).

Per tot això, presentem un instrument per a l'observació de faltes i els contactes físics, que permet no només descriure ambdós amb detall, sinó que a més intenta relacionar-los amb conductes agressives i antiesportives que es donin tant en el terreny de joc com a les grades.

La determinació del treball es realitza en funció de dos estudis observacionals complementaris, el caràcter descriptiu i contextualitzador dels quals ens permetrà l'estudi de tals conductes.

Una primera planella d'observació descriu amb detall com es cometien les faltes i els contactes físics (zona de camp, situació i rol infractor, etc.), en tant que la segona planella

intenta establir connexions des d'un punt de vista sociològic entre el que succeeix en el terreny de joc i a les grades (anàlisi de seqüència d'enfrontaments, els seus motius i la seva possible senyalització, així com altres tipus de comportaments relacionats).

Situació espacial

Justificació

Aquest apartat s'ha creat per la necessitat de situar espacialment on es dona la infracció. Aquest espai té la seva importància en funció de la zona on es fa la falta, ja que tindrà una influència o una altra (decisiva o no) en el desenvolupament del joc.

Categorització

1	4	7	10	13
2	5	8	11	14
3	6	9	12	15

Cada número marca una zona del camp

Criteri de categorització

El criteri seguit per a la divisió del camp en aquestes zones ha estat principalment un criteri «facilitador de l'observació», ja que creiem que mitjançant aquesta parcel·lació que, d'altra banda utilitza les línies del camp com «guies», és més fàcil observar sistemàticament el desenvolupament del joc i les infraccions comeses.

Posició relativa del jugadors

Justificació

La necessitat de determinar la localització espacial dins del camp del jugador que cau en les conductes estudiades ens ha portat a determinar unes posicions respecte al jugador receptor.

Categorització i criteris

El criteri és purament espacial. Després d'establir la zona de l'espai de joc en la qual té lloc la conducta, es determina la posició relativa dels jugadors implicats. Totes les posicions presentades s'estableixen prenent com a punt de referència el jugador que rep la falta o el contacte físic. D'acord amb aquest criteri, s'ha proposat el següent sistema de categories:

- Davant → A
- Darrera → B
- Lateral → L
- A sobre → E
- A sota → D

Rols de conducta

Justificació

Es va crear aquesta categoria amb la finalitat de conèixer d'una manera estructurada (i més o menys aclaridora) quins jugadors cometien o rebien la infracció o el contacte, amb les conseqüències (interaccions) que aquesta pogués tenir en el desenvolupament de les accions de joc.

Categorització

- 1a. Jugador amb pilota → B
- 2a. Jugador sense pilota de l'equip amb pilota → B

- 3a. Jugador defensor de l'atacant amb pilota → DB
- 4a. Jugador defensor de l'atacant amb pilota → D $\bar{B}$
- 5a. Sense possessió → Ø

Criteris de categorització

D'acord amb els estudis de Parlebas (1986) i Hernández (1988, 1992, 1994), podem descriure que en el desenvolupament del joc es troben dues situacions de joc que deriven en comportaments fonamentals: el rol i el subrol.

El *rol* es defineix com la situació de joc assumida per un jugador a la qual s'associen una sèrie de funcions o accions i decisions pròpies del joc que el diferencien d'altres jugadors. El *subrol* és cada un dels possibles comportaments derivats de decisions que el jugador pot assumir i realitzar durant el desenvolupament del joc, sempre que tinguin un caràcter estratègicotàctic.

Tradicionalment i si seguim un criteri assumit per la majoria d'autors relacionats amb la praxiologia motriu, es defineix l'existència de tres rols en l'esport del futbol, que són:

- Jugador amb pilota.
- Jugador sense pilota de l'equip amb pilota i
- Jugador de l'equip sense pilota.

Per a cada un d'aquests rols apunten una sèrie de subrols entre els quals cal destacar: fer, provocar i/o rebre falta, que apareixen per a cada un d'ells.

Si prenem com a base aquests autors, hem ampliat els anomenats rols a cinc. Els dos primers són coincidents i s'estableixen diferències en els restants.

La tercera categorització d'Hernández (1994), l'hem dividit en dues, ja

que creiem que és important assenyalar si el jugador de l'equip sense pilota està pròxim o no al jugador amb pilota (Vázquez, 1995), de manera que això podria ser un indicatiu en la gravetat de les accions. El mateix raonament pot seguir-se per a la quarta categoria que hem afegit. Aquesta es refereix a possibles enfrontaments entre dos jugadors que no estiguin en possessió de la pilota. La cinquena categoria fa referència als possibles enfrontaments que poden observar-se, per diferents motius, quan la pilota està en joc, però cap dels equips en té la possessió.

Zona del cos utilitzada en el contacte

Justificació

El fet de complementar totes les altres categories que s'han d'observar per descriure més clarament la forma de contacte físic entre els jugadors és la justificació d'aquesta categoria.

Aquesta sumada a la de «part del cos que rep la falta o el contacte» pot ser indicadora si les relacionem amb la de «gravetat de la falta o contacte».

Degut a la subjectivitat del criteri arbitral a l'hora d'assenyalar i sancionar les faltes, aquesta categoria, juntament amb la de la zona del cos que rep el contacte, poden convertir-se en aclaridores d'aquest criteri. Sense perdre de vista les categories de situació de l'atacant respecte el defensor i la que es refereix a la zona de camp, ja que també influeix en la sanció i ens aporten informació sobre la situació de joc.

Aquesta categoria també es pot relacionar amb els «tipus de falta» que apareixen a la regla XII del reglament de

futbol o amb les categories presentades en aquest article per a aquest apartat.

Categorització i criteri

Hem utilitzat un criteri anatòmic a l'hora de delimitar els nivells, la selecció d'aquests s'ha basat fonamentalment en la freqüència d'aparició (requereix un coneixement previ a l'esport en qüestió) i en la seva rellevància per a l'anàlisi.

Així, si comencem de dalt a baix, diferenciem:

- *Cap*: Crani i cara.
- *Tronc*: Comprèn des de les espatlles fins al maluc, i en totes les seves cares: anterior, posterior i laterals. En aquest punt, el reglament (XII apartat C: saltar sobre un adversari) adverteix sobre la il·legalitat d'utilitzar el costat i el pit. En l'apartat D: càrrega violenta o perillosa, diu que ha de ser realitzada amb l'espatlla, sense que intervinguin els colzes i les mans. Utilitza el terme «cos» i el defineix com la part compresa entre la cintura i l'espatlla. En l'apartat E: carregar per darrera, aclareix que el contacte de l'espatlla amb l'esquena de l'altre jugador és legal.

Els següents nivells correspondran a una subdivisió del membre superior, que han estat seleccionats, sobretot, per la seva freqüència d'aparició en el joc del futbol.

- *Espatlla*: Articulació que uneix l'extremitat superior al tronc.
- *Colze*: Articulació que uneix el braç amb l'avantbraç.
- *Mà*: Part distal al canell.

El reglament no fa referència a aquest tipus de diferenciació i anomena només aquells termes, com ara braços i mans, però mai colze o avantbraç.

TEMPS	MARCADOR L-V	ZONA	POSICIÓ RELATIVA	ROL INFRACITOR	ZONA CONTACTE	ZONA REBRE	TIPUS DE CONTACTE	GRAVETAT	OBSERVACIONS

SITUACIÓ INFRACITOR		POSICIÓ RELATIVA		ROL INFRACITOR		ZONA UTILITZADA CONTACTE		ZONA EN QUÈ ES REP		TIPUS DE CONTACTE		GRAVETAT	
Davant	A	Davant	A	Atacant amb pilota	B	- Cap	C	- Cap	C	Empènyer	E	Lieu	L
Darrera	P	Darrera	P	Atacant sense pilota	Ø	- Tronc	T	- Tronc	T	Agafar	E	Moderada	M
Lateral	L	Lateral	L	Defensor a atacant		- M. Superior		Esquena	E	Colpejar	O	Greu	G
A sobre	E	A sobre	E	amb pilota	DB	Espalla	H	Pit	H	Donar Patada	A		
A sota	D	A sota	D	Defensor a atacant	DB	Bras	B	Abdomen	A	Obstruir	L		
				sense pilota	Ø	Avantbraç	A	Costat	M	Fer la trabanqueta	Z		
				Sense possessió	Ø	Mà	M	- M. Superior	M	Agredir	R		
						- M. Inferior	S	- M. Inferior	S	Desconsiderar	D		
						Cuixa	R	Cuixa	R				
						Genoll	P	Genoll	P				
						Cama	L	Cama	L				
						Peu	E	Turmell	I				
						Planta	U	Peu					
						Empenya							
						Punta							

En el membre inferior, diferenciem els següent segments:

- **Cuixa:** Part compresa entre el maluc i el genoll.
- **Genoll:** Articulació que uneix la cuixa i la cama.
- **Cama:** Part compresa entre el genoll i el turmell.
- **Peu:** En aquest distingim tres subnivells per la rellevància per a la seva anàlisi i possible relació amb la gravetat o tipus de falta.
 - **Planta:** zona inferior del peu
 - **Empenya:** zona superior del peu
 - **Punta:** part anterior del peu

El reglament cita només l'entrada amb els dos peus per davant i a l'aire

amb els tacs i l'anomena «planxa» (Reglament XII, II 1r: jugar de forma perillosa/f).

Les referències extretes del reglament denoten la poca importància que li atribueix a la part del cos utilitzada per l'infractor per cometre la falta, ja que només les anomena a títol d'exemple d'una situació de joc i utilitza un *vocabulari propi*, amb les diferències ja assenyalades respecte la nostra categorització. Una cita textual que confirma l'anterior la trobem en el propi reglament: «el reglament sanciona el fet, és igual que es cometi amb una part del cos que amb una altra» (regla XII).

Zona de recepció de la falta

Justificació

La funció d'aquesta categoria en el present estudi és la de complementar (conjuntament amb l'anterior) la resta i d'aquesta manera detallar la realització d'un contacte. Aquest apartat resulta significatiu quan analitzem un aspecte, la gravetat o perillositat de la infracció.

A la regla XII (Escartín, 1986), s'assenyalen tipus de faltes que no podem identificar inequívocament (jugar de forma perillosa, càrrega violenta o perillosa...), ja que el criteri

arbitral determina la seva senyalització.

Categorització

Els nivells registrats són els següents:

- *Cap*: Cara (C), Crani (Cr);
Tronc: Esquena (E), Pit (O), Abdomen (A), Costat (L).
- *Membre superior* (M).
- *Membre inferior*: Cuixa (S), Genoll (R), Cama (P), Turmell (T), Peu (P).

Utilitzarem un criteri anatòmic amb l'objecte de definir els diferents nivells de la categoria:

- *Cap*: Cara: part anterior del cap
- *Crani*: part posterior del cap
- *Tronc*: Esquena: part posterior del tronc
- *Pit*: part superior i anterior del tronc
- *Abdomen*: part inferior i anterior del tronc
- *Costat*: laterals del tronc
- *Membre Superior*: part del cos compresa entre l'espatlla i la mà
- *Membre Inferior*: Cuixa: part compresa entre maluc i genoll
 - Genoll: articulació que uneix cuixa amb cama
 - Cama: part compresa entre genoll i turmell
 - Turmell: articulació que uneix peu i cama
 - Peu: tram final del membre inferior distal al turmell

Criteri de categorització

El criteri utilitzat per a la categorització és un criteri anatòmic, on s'inclouen totes les parts del cos en les quals la realització d'una falta és freqüent, d'acord amb el que passa a l'acció de joc, ja que hi ha determi-

nants reglamentaris formals que així ens ho exigeixen (com és el fet de no utilitzar les mans durant el desenvolupament del joc i sí el membre inferior). Així mateix, el grau d'incidència de les faltes ens ha portat a l'agrupació o desglossament de nivells en funció de la seva freqüència.

La possibilitat de relacionar-lo amb la gravetat del contacte ha estat contemplada en aquesta pel significat que pugui tenir la seva realització en una determinada zona corporal (esquena, pit, cara, crani, etc.).

Tipus de contacte

Justificació

Quan parlem de falta, ens referim de manera inequívoca a una infracció comesa per un jugador a un capítol de les regles de joc. L'esmentat capítol del reglament és aquell anomenat *faltes i incorreccions* (regla XII) (Escartín, 1986), en què es contempla el tipus d'infracció i es defineix la manera com es realitza.

Categorització

La categorització realitzada inclou les següent divisions:

Empènyer (E), Agafar (A), Colpejar (G), Donar patada (P), Obstruir (O), Fer la trabanqueta (Z), Agredir (R) i Desconsiderar (D).

Per delimitar cada una d'elles, caldrà definir-les clarament a través d'una enciclopèdia (Larrousse, 1980), ja que són termes no definits en els diccionaris específics de les ciències de l'esport:

- *Empènyer*: fer força contra una cosa (persona) per moure-la.
- *Agafar*: agafar fortament amb la mà i, en general, de qualsevol manera.
- *Colpejar*: donar repetits cops. Cop: trobada violenta i brusca d'un cos en moviment contra un altre).
- *Donar patada*: cop donat amb el peu o la pota.
- *Obstruir*: situar o col·locar un obstacle de manera que tanqui o dificulti el pas per un camí o conducte. Impeidir o dificultar una acció.
- *Fer la trabanqueta*: acció de creuar un la seva cama per entremig de les d'un altre per fer-li perdre l'equilibri i caure. Aquesta definició cal que sigui complementada amb l'expressat en el reglament. Trabanqueta: acte innoble d'un jugador que faci caure o tracti de fer caure un contrari fent-se valer de les cames o ajupint-se davant o darrera quan aquest salta. (Escartín, 1986).
- *Agredir*: envestir un altre per fer-li mal.
- *Desconsiderar*: no guardar la consideració deguda. Consideració: tractar algú amb urbanitat i respecte.

Criteri de categorització

El criteri seguit per a la realització de nivells ha seguit dos processos:

En primer lloc, en van definir aquelles faltes que s'observen de forma més comuna al futbol, faltes que van ser contrastades posteriorment al llarg del desenvolupament d'un partit, comprovant que els nivells s'ajustaven a la realitat.

El segon pas va ser el d'adaptar aquelles faltes o incorreccions observades i categoritzades per nosaltres a les quals estipulava el reglament, és a dir, trobar

NIVELLS INVESTIGATS	ACCIONS SANCIONABLES PEL REGLAMENT
Empènyer Agafar Colpejar Donar Patada Obstruir Fer la trabanqueta Agredir Desconsiderar	Empènyer, Saltar a sobre Subjectar Colpejar Patada Obstruir, Carregar Fer la trabanqueta * Escopir

* Qualsevol conducta realitzada amb intenció de fer mal (desentenent-se del joc).

Quadre 1

les equivalències entre els nivells i les regles.

D'acord amb aquests criteris obtenim el quadre 1.

Gravetat del contacte

Justificació

Ja que el futbol és un esport en què es produeixen contactes, hauria d'estar reglat per possibilitar el desenvolupament del joc sense incidents. Per tal de garantir això, el reglament diu textualment: «És el mateix la realització del fet que el seu intent» (la llei també castiga la intenció) (Escartín, 1986).

Per això, s'hauran de determinar nivells pel que fa a la gravetat del contacte, tant per la seva intenció, com per la seva conseqüència. El reglament també especifica aquesta distinció («intenció de fer mal i danyar tenen la mateixa sanció» (reglament XII A).

Categorització i criteri

El criteri escollit per a la delimitació dels nivells d'observació consisteix principalment a definir la perillositat de

l'acció de l'infractor en relació amb la integritat física del jugador receptor de la falta o el contacte.

Cal analitzar la gravetat de les faltes, tant des del punt de vista de la intenció, com de la seva conseqüència. D'aquesta manera, establim tres nivells per a cadascú.

El criteri per a la delimitació dels tres nivells de la gravetat de la falta o del contacte, segons la seva conseqüència, es basa en la possibilitat de continuar en el partit per part del jugador que la rep:

- *Lleu*: sense cap conseqüència física.
- *Moderada*: amb conseqüència física momentània; permet continuar el joc (rep assistència mèdica al camp o fora d'aquest).
- *Greu*: amb conseqüències físiques; no es reintegra al joc.

Quant a les seves intencions, també hem seleccionat els mateixos tres nivells:

- *Lleu*: falta sense ànim de fer mal.
- *Moderada*: faltes fortes amb risc de lesió.
- *Greu*: entrades violentes amb ànim de lesionar.

El reglament especifica pel que fa a això, en la seva regla XII, apartat II, que: «la intencionalitat només pot ser apreciada per l'àrbitre» (Escartín, 1986).

Enfrontaments

Justificació

Aquesta categoria es crea per detectar les accions de joc que poden ser desencadenants d'enfrontaments i els seus motius.

Per això, cal recollir les dades seqüenciades i assignar a cada una d'elles aquests tres apartats:

- Enfrontaments
- Motius
- Senyalització

Categorització

Enfrontaments

Criteris de categorització

Entenem per enfrontament qualsevol situació conflictiva (verbal, gestual o física) que es produeixi entre els subjectes que interaccionen durant el desenvolupament del joc.

S'han establert els següents nivells en funció de possibles enfrontaments que es poden produir en una situació dins de l'acció de joc entre els diferents elements del context, és a dir: públic, jugadors i àrbitre.

Hem d'assenyalar que aquestes categories tenen una caràcter bidireccional, és a dir, l'origen del conflicte pot ser qualsevol dels dos elements implicats.

TEMPS	ENFRONTAMENTS	MOTIUS	SENYALITZACIÓ	SONORS	GESTUALS	FÍSICS	MARCADOR

ENFRONTAMENTS	MOTIUS	SENYALITZACIÓ	SONORS	GESTUALS	FÍSICS
Públic-Àrbitre Àrbitre-Jugadors Públic-Jugadors Jugadors-Jugadors Públic-Públic	PA Gol AJ Penalti PJ Duresa JJ Insults PP Reiteració falta Pèrdua de temps Fora de joc Expulsió/targeta vermella Amonestació/targeta groga Temps de descompte Mà	G Assenyalat P No assenyalat D I F T J E A + M	S Crits N Insults Aplaudiments Cançons Xiulets Inst. Musicals	G Aixecar-se I L'onada A Desplaçament C Mocadors S Salts M Mímica	L Baralles O Invasions D Llançaments P S M

Categorització

- a) Públic-Àrbitre (P-A)
- b) Àrbitre-Jugador (A-J)
- c) Públic-Jugador (P-J)
- d) Jugador-Jugador (J-J)
- e) Públic-Públic (P-P)

El públic representarà un element d'interacció inesencial (Parlebas, 1986) que caldrà assenyalar quan la resposta d'aquest sigui generalitzada.

Motius

Criteris de categorització

En aquest nivell, es recullen totes les situacions de joc més usals que poden provocar enfrontaments entre la totalitat de col·lectius implicats en el partit; totes són infraccions al reglament, excepte el gol, però sobre totes elles l'àrbitre ha de jutjar. Les possibles diferèn-

cies d'opinió amb les decisions arbitrals són els motius més freqüents d'enfrontament.

Categorització

D'entre tots els possibles nivells, hem seleccionat aquells que, segons un estudi efectuat abans, són més freqüents com a origen de conflictes.

Tots aquells nivells es recullen exclusivament quan provoquen postures enfrontades en relació a una situació de joc. Per exemple, quan l'àrbitre assenyalava un penal, caldrà que s'observi la reacció dels jugadors i del públic davant de tal decisió, i això és, precisament, el que tracta de reflectir aquesta categoria.

- a) Gol (G)
- b) Penal (P)
- c) Duresa (D)

- d) Insults (I)
- e) Reiteració de la falta (F)
- f) Pèrdua de temps (T)
- g) Fora de joc (J)
- h) Expulsió/Targeta vermella (E)
- i) Amonestació/Targeta groga (A)
- j) Temps de descompte (+)
- k) Mà (M)

Senyalització

Criteri de categorització

Aquest nivell serveix com a suport dels dos anteriors; la seva funció és la de complementar-los per expressar de forma més concreta el motiu de l'enfrontament.

Categorització

- a) Assenyalat (S)
- b) No assenyalat (N)

Per emplenar correctament la planella d'observació, cal que es tingui en compte la seqüenciació dels nivells que es registrarien en el mateix ordre que s'han exposat.

Comportaments sonors, gestuals i físics del públic

Justificació

Davant les situacions de massificació que es produeixen en els partits de futbol, és interessant distingir els comportaments que s'originen a la grada per poder relacionar-los amb les situacions que es produeixen en el terreny de joc, de manera que se'ls hi pot atribuir una relació causa-efecte.

A causa de la multiplicitat de comportaments que poden succeir-se en un partit de futbol, com en qualsevol altre manifestació pública esportiva, es va decidir que fossin tres els nivells que s'havien d'observar, ja que podien ser en moltes ocasions concurrents.

Categorització

És important poder dividir els comportaments en tres nivells, dels quals es prendrà sempre aquella conducta que sigui generalitzada entre el públic, ja que si ho féssim d'una altra manera, no tindria significat.

Els nivells, així com les seves divisions, són les següents:

- *Comportament sonors:*
Crits (G), Insults (I), Aplaudiments (A), Cançons (C), Xiulets (S), Instruments musicals (M).

- *Comportaments gestuals:*
Aixecar-se (L), L'Onada (O), Desplaçament (D), Mocadors (P), Salts (S), Mímica (M).
- *Comportaments físics:*
Baralles (P), Invasions (I), Llançaments (L).

Criteri de categorització

El criteri seguit de cara a determinar els nivells va ser el següent:

En primer lloc, es va decidir la utilització d'una divisió molt general, en funció de la manera en què se sol procedir a les grades d'un camp de futbol. En aquest cas, es van diferenciar tres apartats i es van distingir entre comportaments sonors (que provoquen soroll), comportaments gestuals (senyals) i comportaments físics (enfrentament directe).

En segon lloc, cada nivell es va dividir tenint com a referència aquelles conductes més rellevants en partits de futbol i que van ser verificades mitjançant l'observació.

Bibliografia

- ANGUERA, M.T. (1983): Manual de prácticas de observación. Trillas. Mèxic.
- ASENSIO BAYONA, G. (1992): Campos de actuación comunicativa en el deporte. Cuadernos de Ciencias Sociales en el Deporte. Burrana.
- CANCIO, M. (1989): Sociología de la violencia en el fútbol. Cuadernos de Ciencias Sociales, Artísticas y de la Naturaleza. FUDEC. A Coruña.
- DUNNING, E. (1992): Las raíces de la violencia de los jugadores y los espectadores desde una perspectiva socio-histórica. RFEF, Ciencia, Técnica y Fútbol. Gymnos. Madrid.
- ESCARTÍN, P. (1986): Reglamento de fútbol comentado. Artes Gráficas Benzal. Madrid.

- HERNÁNDEZ MORENO, J. (1988): Diferentes perspectivas de análisis de la acción de juego en los deportes de equipo. RED, vol II, núm. 5-6. Barcelona.
- HERNÁNDEZ MORENO, J. (1992): Los subroles sociomotores comunes a los deportes de equipo de cooperación-oposición. Deporte y salud, núm. 11 (jul.-sep.). Las Palmas.
- HERNÁNDEZ MORENO, J. (1993): La praxiología motriz. ¿Ciencia de la acción motriz? Apunts, núm. 32, 5-9. Barcelona.
- HERNÁNDEZ MORENO, J. (1994): Los subroles sociomotores del jugador de los deportes de equipo. INEF Canarias, U. de Las Palmas, Dpto. E.F.
- HERNÁNDEZ MORENO, J. (1994): Metodología de análisis y observación de la acción de juego en los deportes de equipo: baloncesto, balonmano, fútbol, fútbol sala y voleibol. INEF Galicia. U. A Coruña. Curs Postgrau.
- LACASA CLAVER, E.; LASIERRA AGUILÁ, G. (1994): El deporte como función social y cultural. Concepto y tratamiento pedagógico; características para convertirlo en hecho educativo. INDE, vol III (tema 33). Barcelona.
- PARLEBAS, P (1974): Espacio, deporte y conductas motrices: El espacio sociomotor. EPS, núm. 126 (març-abril). París.
- PARLEBAS, P (1981): Contribution à un lexique commenté en science de l'activité motriz. INESP. París.
- PARLEBAS, P (1986): Elementos de sociología del deporte. Unisport. Màlaga.
- RODRÍGUEZ RIBAS, J.P. (1995): Bases metodológicas para el estudio de la estrategia motriz en los juegos deportivos: nuevas técnicas de investigación. RED, tomo VIII, núm. 3. Barcelona.
- SAMPEDRO MOLINERO, J. (1995): Propuesta de roles como parte de las unidades de Acción Motriz de los deportes de equipo. Aplicaciones y fomentos de las actividades físico-deportivas. Primer volum d'actes del 2n Congrés de les Ciències de l'esport, l'educació física i la recreació. INEF Lleida. Octubre.
- TAYLOR, I (1976): Spectator Violence Around Football: The rise and fall of the working class weekend. Research Papers in Physical Education. University of Toronto Press. Toronto. Canadà.
- VÁZQUEZ LAZO, J.C. (1995): Estudio de los diferentes métodos comunes a los deportes sociomotores. Espacio de interacción. Curso maestros especialistas, INEF Galicia. A Coruña.